Downloaded from UvA-DARE, the institutional repository of the University of Amsterdam (UvA)
http://dare.uva.nl/document/96705

File ID	96705
Filename	1 Buitenlandpolitieke identiteit als verklaringsmodel voor de Duitse buitenlandse en veiligheidspolitiek

SOURCE (OR PART OF THE FOLLOWING SOURCE):

Type	Dissertation
Title	Duitslands rol in de wereld : een onderzoek naar identiteitspercepties in het debat over de Duitse buitenlandse en veiligheidspolitiek sinds 1990
Author	D.J. Terlouw
Faculty	Faculty of Humanities
Year	2008
Pages	251

FULL BIBLIOGRAPHIC DETAILS:
http://dare.uva.nl/record/267034

Copyright

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other then for strictly personal, individual use.

UvA-DARE is a service provided by the library of the University of Amsterdam (http://dare.uva.nl)

1 Buitenlandpolitieke identiteit als verklaringsmodel voor de Duitse buitenlandse en veiligheidspolitiek

"*In politics force is said to be the* ultima ratio*. In international politics force serves, not only as the* ultima ratio*, but indeed as the first and constant one*."
(Kenneth Waltz)[10]

"T*he ultimate determinant in the struggle that's now going on in the world will not be bombs and rockets but a test of wills and ideas, a trial of spiritual resolve, the values we hold, the beliefs we cherish, the ideals to which we are dedicated.*"
(Ronald Reagan)[11]

1.1. Klassieke theorieën der internationale betrekkingen

De geschiedenis van de studie naar de verhoudingen tussen staten en volkeren gaat vrijwel net zo ver terug als het ontstaan van georganiseerde politieke gemeenschappen.[12] Even oud is de controverse over de vraag of ideeën, idealen en moraliteit bepalend zijn voor de buitenlandse politiek van staten of dat zij bepaald wordt door een *raison d'état* en machtsstreven. Deze paradigmastrijd tussen 'idealisten' en 'materialisten' in de sociale wetenschappen[13], of 'reflectionisten' en 'rationalisten' in de politieke wetenschappen[14], is gebaseerd op aannames over de aard van de mens en de staat, en de wijze waarop sociale interacties plaatsvinden.
Elke studie naar de ontwikkelingen in de Duitse buitenlandse en veiligheidspolitiek vanaf 1990 moet zich rekenschap geven van de eigen plaats in dit theoretische debat. Om het theoretisch kader vast te stellen worden in dit hoofdstuk allereerst de traditionele theorieën in de internationale betrekkingen vergeleken met sociaalconstructivistische theorieën (paragraaf 1 en 2) en wordt uitgelegd waarom in dit onderzoek een constructivistische benadering gebruikt wordt. Hierna wordt het concept buitenlandpolitieke identiteit toegelicht (paragraaf 3). Vervolgens wordt ingegaan op de vraag hoe deze identiteit wordt gevormd en welke rol het wetenschappelijke discours hierin speelt (paragraaf 4). In paragraaf 5 komen drie concurrerende identiteitsvoorstellingen in Duitsland aan de orde. Paragraaf 6 behandelt de relatie tussen het buitenlandpolitieke debat en de buitenlandse politiek van een staat. Tot slot wordt ingegaan op de in deze studie gebruikte onderzoeksmethode (paragraaf 7).

Toen na de Eerste Wereldoorlog de leer der internationale betrekkingen als wetenschappelijke discipline geïnstitutionaliseerd werd, domineerde het 'idealistische' paradigma dat gebaseerd was op het Kantiaanse idee van de "eeuwige vrede".[15] Met de verschrikkingen van de oorlog als intellectueel en moreel kader, bestond de hoofdtaak van de discipline uit de wetenschappelijke ondersteuning van de internationale rechtsorde en de Volkerenbond bij het bewaren van de vrede.[16]

---

[10] Waltz 1979, 113.
[11] Rede van de Amerikaanse president Ronald Reagan voor het Britse Lagerhuis, 8 juni 1982.
[12] Klassieke denkers zijn bijvoorbeeld: Plato, Aristoteles, Thucydides, Machiavelli, Hobbes, Hume. Zie Luard (1992) en Vasquez (1990) voor een overzicht van historische ontwikkelingen in de leer der internationale betrekkingen.
[13] Voor een overzicht van de theoretische, methodologische en ontologische strijdpunten tussen materialisten en idealisten (niet te verwarren met de idealistische theorie binnen de internationale betrekkingenleer) en de holisten en individualisten, zie Wendt (2001) in het bijzonder hoofdstuk 1 t/m 4.
[14] Zie: Hall 1995.
[15] Op 30 mei 1919 werd op de vredesconferentie van Parijs besloten tot de oprichting van onderzoeksinstituten naar internationale relaties. Zie: Rittberger en Hummel 1990, 25.
[16] Zie bijvoorbeeld: Rittberger en Hummel 1990, 29; Hoffman 1994, 27.

Het tekortschieten van dit 'idealisme' in het voorkomen van de Tweede Wereldoorlog ondermijnde zijn overtuigingskracht en opende de weg voor het 'realisme' om als dominante theorie naar voren te komen.[17] Deze met Edward Hallett Carr en Hans Morgenthau verbonden theorie veronderstelt dat staten geleid worden door een inherente Nietzscheaanse *Wille zur Macht* en een aangeboren wens om anderen te domineren.[18] Deze aanname over de buitenlandse politiek van staten bood een verklaring voor zowel de agressieve Duitse politiek van 1871-1945 als het ontstaan van het Oost-Westconflict. De realisten hadden daarentegen aanzienlijke theoretische problemen om de *stabiliteit* van het naoorlogse bipolaire machtsevenwicht en de détente te verklaren.[19]

Het neorealisme, dat met Kenneth Waltz' *Theory of International Politics* (1979) al snel de meest invloedrijke stroming binnen de leer der internationale betrekkingen werd, verklaarde deze stabiliteit vanuit de structuur van het internationale systeem.[20] Het functioneren van dit systeem wordt niet bepaald door de buitenlandse politiek van individuele staten maar door systeemkenmerken. Hoewel binnen het neorealisme verschillende nuances worden aangebracht, is het mogelijk een drietal overkoepelende premissen te onderscheiden.[21]
De eerste is de acceptatie van anarchie als het ordenende principe van de internationale betrekkingen. De internationale politiek kent geen bovenstatelijke autoriteit met een geweldsmonopolie en dus ook geen externe bescherming; het is een "zelfhulpsysteem".[22] Ongeacht individuele eigenschappen zoals historisch bewustzijn, ideologie en politieke cultuur heeft elke staat in dit zelfhulpsysteem hetzelfde primaire, *a priori* nationale belang, namelijk het verkrijgen van zoveel mogelijk macht om de eigen fysieke veiligheid[23] te garanderen.[24]
De tweede premisse is dat staten functioneel gelijkwaardige eenheden zijn. Er kan geen sprake zijn van structurele integratie tussen staten. Ook als het bijvoorbeeld om economische redenen zinvol zou zijn om soevereiniteit op te geven, zal een staat uit veiligheidspolitieke overwegingen autonomie boven interdependentie verkiezen.[25]
De derde premisse van het neorealisme is dat de handelmogelijkheden van een staat worden bepaald door de distributie van machtsbronnen binnen het internationale systeem en de macht

[17] In de jaren na 1945 heeft het klassieke idealisme als theoretische stroming binnen de internationale betrekkingen een etiket van "naïviteit" en "utopisme" meegekregen (Wendt 2001, 33). Overigens is via de 'theorie van de democratische vrede' Kants ideeëngoed weer hoogst actueel geworden.
[18] Walt 1998, 31.
[19] Het klassieke realisme veronderstelde dat alleen een multipolaire machtsbalans met flexibele allianties tot stabiliteit leidt. Een statisch bipolair systeem zou het meest instabiel zijn en gemakkelijk tot conflicten leiden (Walt 1998). Dat bleek echter niet het geval te zijn, de bipolaire orde leidde zelfs tot een 'lange vrede' (Gaddis 1986) in Europa.
[20] Het neorealisme is strikt genomen een *systeem*theorie die geen uitspraken doet over de buitenlandse politiek van individuele staten binnen dit systeem. Toch is op basis van de neorealistische theorie wel geprobeerd om universele wetmatigheden af te leiden voor het analyseren van het gedrag van individuele staten, zie bijvoorbeeld Rittberger (2001).
[21] Binnen het neorealisme spelen twee vraagstukken. Ten eerste de vraag hoe een staat de potentieel conflicterende handelingsdisposities tussen autonomie en het vergroten van invloed oplost. De tweede vraag is welk gewicht aan machtsfactoren zoals militaire omvang, industriële basis en dergelijke toegekend dient te worden. Zie: Baumann, Rittberger en Wagner 1999; Rittberger 2001.
[22] Internationale betrekkingen zijn volgens Waltz (1979, 88) dan ook "politics in the absence of government".
[23] De term "veiligheid" betekent in dezen: "the ability of states and societies to maintain their independent identity and their functional integrity" (Buzan; geciteerd uit: Baumann, Rittberger en Wagner 1999, 249.
[24] Volgens de neorealistische theorie dwingt de structuur van het internationale systeem staten om rationeel te handelen. Indien ze in de Hobbesiaanse 'oorlog van allen, tegen allen' niet voor hun eigen vrijheid zorgen, staat hun voortbestaan op het spel. Door deze "logic of consequentiality" passen staten hun gedrag aan de verwachte consequenties van hun handelen aan. Zie: Rittberger (2001) i.h.b. blz. 105-123; Baumann, Rittberger en Wagner 1998, 4. March en Olsen (1998) noemen deze logica de "logic of expected consequences".
[25] Waltz 1979, 107.

die een staat ten opzichte van andere staten heeft.[26] Staten zijn gelijkwaardig in hun opgave om te overleven, maar niet in de mogelijkheden die ze hebben om deze taak te vervullen. Hoe machtiger een staat, des te uitgebreider de handelmogelijkheden.[27]
Deze drie premissen creëren het zogenaamde 'veiligheidsdilemma' voor staten. Om het eigen overleven te waarborgen, moeten ze hun machtspotentieel zo groot mogelijk maken. Primair zal een staat proberen zijn eigen machtsbasis te vergroten en/of de macht van andere staten te balanceren, bijvoorbeeld door het aangaan van tijdelijke militaire allianties.[28] Dit creëert echter voor andere staten weer een bedreiging waardoor zij zich genoodzaakt zien zich hiertegen te bewapenen, wat de algemene veiligheid weer vermindert.
Hoewel het neorealisme een zeer elegant verklaringsmodel is, heeft het aanzienlijke problemen om de buitenlandse politiek van de Bondsrepubliek en het herenigde Duitsland te verklaren. Dat Duitsland na 1990 nog altijd bereid is zijn beleidsautonomie over te dragen aan gemeenschappelijke (Europese) instituties, is moeilijk te verklaren op basis van deze theorie. Met name het feit dat Duitsland ook op defensiegebied nog altijd geen zelfstandige politiek wil voeren en alleen wil meedoen aan militaire operaties in multilateraal verband, strookt niet met deze theorie. Ook neemt het land niet die Europese of mondiale leidersrol op zich die het op basis van zijn materiële macht eigenlijk toekomt.

Het neoliberale institutionalisme[29], dat opkomt met Robert Keohanes werk *After Hegemony: Cooperation and Discord in the World Political Economy* (1984), gebruikt micro-economische organisatietheorieën om internationale samenwerking te verklaren.[30] In tegenstelling tot het klassieke liberalisme - en net als het neorealisme - gaat het neoliberalisme er niet van uit dat de buitenlandse politiek van een staat wordt bepaald door een macht- en belangenstrijd tussen groepen binnen de staat, maar door de structuur van de internationale betrekkingen. Het anarchistische karakter hiervan maakt interacties tussen staten moeilijk. De afwezigheid van een geweldsmonopolie beperkt de mogelijkheid tot het afdwingen van overeenkomsten en regels, wat de transactiekosten van politieke interacties hoog maakt. Dit leidt ertoe dat samenwerking vaak onmogelijk is, zelfs wanneer staten gemeenschappelijke belangen zouden (h)erkennen,. Er is dus sprake van een imperfecte markt.[31]
Het neoliberale institutionalisme betoogt dat internationale regimes[32] en instituties[33] deze marktimperfecties (deels) kunnen ondervangen, doordat ze het gedrag van andere actoren

---

[26] Weliswaar stelt Waltz (1979, 98) dat de machtscapaciteit van een staat een kenmerk van die individuele staat is, maar de totale verdeling van al die individuele capaciteiten is nu juist een systeemkenmerk.
[27] Hoewel macht een centrale rol in neorealistische theorieën speelt, bestaat er geen eenduidige definitie van het begrip (zie hierover: Baumann, Rittberger en Wagner 1999, 5-8; Rittberger 2001, 43). Waltz (1979, 131) noemt als belangrijke machtsbronnen: omvang van de bevolking en het territorium, beschikbare resources, economische stabiliteit, militaire kracht en politieke stabiliteit. Het voert in het licht van dit onderzoek helaas te ver om verder in te gaan op het vraagstuk van macht in de theorieën der internationale betrekkingen. Zie Barnett en Duvall (2005) voor een goede studie naar diverse vormen van macht in verschillende theorieën.
[28] Zie Wolf (2000) voor een analyse van neorealistische voorspellingen over de duurzaamheid van militaire allianties en de historische empirie op dit gebied.
[29] Binnen dit neoliberale institutionalisme zijn twee belangrijke substromingen. De "pluralistische" (agency) positie ziet de staat als een verzameling groepen, wier belangen en relatieve dominantie bepalen welke buitenlandse politiek gevoerd wordt (zie: Bienen *et al*., 1999; Moravcsik 1997). De "structuurgeoriënteerde" stroming beschouwt de staat als unitaire actor. Het werk van Keohane valt hieronder.
[30] Keohane (1984) baseert zijn theorie op een geavanceerde speltheorie: het 'iteratieve *prisoners' dilemma*'. Dit is een verbetering op het 'klassieke' *prisoners' dilemma* omdat het zich niet beperkt tot een enkele interactie, maar voorgaande en (verwachte) toekomstige handelingen meeweegt.
[31] De 'politieke markt' kan om dezelfde reden imperfect zijn als andere markten. Er kan sprake zijn van negatieve gevolgen van handelingen waarvan actoren niet zelf de volle kosten dragen. Daarnaast kan er sprake zijn van *free-rider*-problematiek bij publieke goederen bij afwezigheid van een centrale autoriteit.
[32] Een internationaal regime kan worden gedefinieerd als de "principles, norms, rules, and decision-making procedures around which actor expectations converge in a given issue-area" (Krasner 1982, 185).
[33] March en Olson (1998, 948) definiëren een institutie als: "a relatively stable collection of practices and rules defining appropriate behavior for specific groups of actors in specific situations".

meer voorspelbaar maken.[34] Twee fundamentele theoretische aannames van het neorealisme, namelijk de anarchistische wereldordening en de functionele gelijkheid van landen die coöperatie verhindert, worden zodoende gemitigeerd.[35] Volgens het neoliberalisme kunnen staten door coöperatie gedeelde belangen *en* nationale belangen verwezenlijken.[36] Neoliberale theorieën helpen te verklaren waarom landen economisch samenwerken, maar verklaren niet overtuigend waarom nu *juist Duitsland* zo veel meer dan andere landen behoefte lijkt te hebben om zich door middel van internationale instituties in te bedden.

Ondanks de verschillen tussen beide theorieën zijn de premissen van het neoliberalisme en neorealisme identiek.[37] Beide theorieën veronderstellen dat een staat een rationele actor is die, binnen de door zijn omgeving gestelde beperkingen, zoveel mogelijk tracht zijn nut in de vorm van veiligheid, autonomie, en economische welvaart te maximaliseren.[38] Om deze reden kunnen beide theorieën onder de noemer "neo-utilitarisme" worden geplaatst.[39] Ideeën, overtuigingen en ideologieën spelen een ondergeschikte rol in deze theorieën. Hooguit verklaren ze de wijze waarop een staat zijn nationale belangen wenst te realiseren.[40]

1.2. De sociaalconstructivistische *Wende* in de leer der internationale betrekkingen

Als kritiek op de rationalistische theorieën voltrekt zich in de jaren zeventig in de sociale wetenschappen een "interpretative Wende" en komen in de jaren tachtig modernistische[41], postmodernistische, feministische[42] en 'kritische' theorieën[43] op binnen de leer van de internationale betrekkingen.[44] De toonaangevende theorie van deze tegenbeweging wordt echter het constructivisme, omdat het ook overtuigende empirische resultaten produceert en daarmee een volwaardig alternatief biedt.[45] Het constructivisme heeft als belangrijkste these dat de buitenlandse politiek van een staat bepaald wordt door sociaal geconstrueerde ideeën, idealen en opvattingen. De voornaamste kritiek op het neo-utilitarisme is dat het "undersocialised" is en bij het verklaren van de buitenlandse politiek van staten geen rol toedicht aan gedeelde mentale concepten zoals cultuur, ideeën, wereldbeelden of identiteiten.[46] Door deze aculturele benadering zouden traditionele theorieën grote moeite hebben met het verklaren van verschillen in de buitenlandse politiek van staten in die gevallen

---

[34] Keohane 1984, 88; Baumann, Rittberger en Wagner 1999, 269.
[35] Baumann, Rittberger en Wagner 1999, 269.
[36] Keohane stelt dat een rationeel handelende actor niet per definitie een egoïstische actor is. Een rationele actor handelt aan de hand van assumpties over causale verbanden en *preferenties* voor uitkomsten. Het is op dit punt dat hij de ruimte opent voor 'individuele' verwachtingspatronen van staten, zoals cultuur en identiteit. Zoals Ruggie (2000) opmerkt, heeft Keohane deze laatste stap op weg naar het constructivisme echter niet gezet.
[37] Ruggie (2000, 3) concludeert dat beide theorieën "share a view of the world of international relations in utilitarian terms: an atomistic universe of self-regarding units whose identity is assumed given and fixed, and who are responsive largely if not solely to material interests that are stipulated by assumption". Zie March en Olson (1998) en Moravcsik (1997) voor vergelijkbare conclusies.
[38] George en Keohane (1980) omschrijven deze drie fundamentele nationale belangen als "life, liberty and property" (Geciteerd uit: Wendt 2001, 235).
[39] Ruggie 2000. Zie Hall (1996) voor een poging om tot een "realisme/liberalisme mix" te komen.
[40] Zo menen Goldstein en Keohane (1995, 3) dat "ideas influence policy when the principled or causal beliefs they embody provide road maps that increase actor's clarity about goals or ends-means relationships".
[41] Volgens Wendt (2001, 3-4) behoren o.a. Ruggie en Kratochwill tot deze stroming.
[42] Zie bijvoorbeeld: Light en Halliday 1994.
[43] Zie bijvoorbeeld: Brown 1994.
[44] Harnisch 2002, 8.
[45] Goldstein en Keohane 1995; Rittberger en Hummel 1990; Ruggie 2000; Wendt 2001. Zie: Weller (2000a), Duffield (1998, 1999), Rittberger (2001) en Maull (1992, 1999) voor studies die de toegevoegde waarde van een constructivistische benadering voor een beter begrip van de Duitse buitenlandse politiek bewijzen. Zie Boekle *et al*. (2001a) voor de toegevoegde waarde van een constructivistische benadering voor een betere kennis van de Franse, Deense, Nederlandse en Duitse buitenlandse en veiligheidspolitiek. Zie Katsioulis (2002) voor het belang van een constructivistische benadering voor een begrip van de Griekse buitenlandse politiek.
[46] Ruggie 2000. Vergelijk: Waltz 1979, 80.

waarin de externe omstandigheden identiek zijn.[47] Ook 'altruïstische' fenomenen zoals ontwikkelingssamenwerking, aandacht voor mensenrechten[48] en humanitaire interventies passen slecht in hun verklaringsmodel.[49] Ook hebben neo-utilitaristische theorieën moeite om een verklaring te geven waarom het trans-Atlantische bondgenootschap in de jaren negentig bij elkaar bleef en Europa stabiel ondanks het wegvallen van de gemeenschappelijke dreiging.[50]

Dit theoretische vacuüm is de belangrijkste voedingsbodem voor constructivistische benaderingen die de nadruk leggen op het belang van mentale constructies zoals ideeën, cultuur, wereldbeelden, waardestelsels en collectieve identiteiten in de buitenlandse politiek van staten en het internationale systeem.[51] Van grote invloed op het constructivisme is het werk van Alexander Wendt, dat enkele aannames van neo-utilitaristische theorieën in de eigen theorie opneemt maar eerdergenoemde tekortkomingen probeert op te heffen.[52] Dit 'gematigde' constructivisme betwist bijvoorbeeld niet het anarchistische karakter van het huidige statenstelsel. Wat het echter wel bestrijdt is de deterministische conclusie dat er vanwege die anarchie slechts één rationele handelwijze voor staten zou zijn: het voeren van een egocentrische machtspolitiek.[53] Constructivisten bekritiseren de aanname dat elke staat 'van nature' streeft naar zoveel mogelijk materiële macht en dus altijd een machtspolitiek voert, en dat ideële factoren dus niet van invloed zijn op deze politiek.
Met hun belangstelling voor ideële verklaringen van handelingen sluiten de constructivisten aan bij de oudere idealistische stroming in de internationale betrekkingen.[54] Zo merkte de Franse politicoloog Raymond Aron in de jaren zestig al sarcastisch op dat het niet valt te ontkennen dat de leiders van de Sovjet-Unie hun nationale belangen nastreefden, maar dat het "absurd" zou zijn om te veronderstellen dat leiders van een niet-communistisch Rusland, onder dezelfde omstandigheden, maar zonder de ideologische bagage van het communisme, een identieke buitenlandse politiek gevoerd zouden hebben.[55]
Een gematigd constructivisme ontkent niet het belang van materiële factoren als militaire en economische macht in de internationale politiek. Maar dergelijke factoren zijn niet de enige, noch de belangrijkste en zeker niet de 'natuurlijke' determinant van handelingen. Materiële factoren *an sich* verklaren niets; hun betekenis voor menselijk handelen *vooronderstelt* structuren van gedeelde kennis waarin ze ingebed zijn.[56] Staten maken aanspraak op zaken als soevereiniteit, massavernietigingswapens of een mercantilistische handelspolitiek als ze

---

[47] Neo-utilitaristische theorieën veronderstellen dat bij identieke externe omstandigheden, staten met een gelijk machtspotentieel dezelfde buitenlandse politiek zullen voeren. Zie voor kritiek op deze aanname: Goldstein en Keohane 1996; Kirste en Maull 1996.
[48] Zie: Sikkink 1995.
[49] Zie Finnemore (1996) voor een onderzoek naar de rol van internationale normen op humanitaire interventies. Zie Hellema en Reiding (2005) voor een goed Nederlandstalig historisch overzicht van het fenomeen humanitaire interventies. Zie Krasno (2004) voor een meer gedetailleerd overzicht van VN-operaties.
[50] Hoffmann 1990; Katsioulis 2002; Walt 1998; Wendt 2001; Duffield 1998, 1999; Rittberger 2001. Vergelijk de voorspellingen van Mearsheimer 1990.
[51] Walt (1998) beschouwt het feit dat de traditionele theorieën de omwentelingen van 1989 niet konden voorspellen of verklaren een belangrijke 'legitimatie' voor constructivistische theorieën.
[52] Dat Wendt zijn werk positioneert tegenover dat van Waltz blijkt al uit de titel van zijn werk *Social Theory of International Politics*, terwijl het hoofdwerk van Waltz *Theory of International Politics* heet. Wendts werk richt zich op het systeemniveau en doet geen expliciete uitspraken over de determinanten van de buitenlandse politiek van een individuele staat. In dit onderzoek worden de aannames in het werk van Wendt en andere constructivisten toegepast op het niveau van de individuele staat.
[53] Constructivisten als Ruggie en Wendt verwerpen niet de rationaliteitaanname. Ook volgens hen handelt een actor rationeel zodat wetenschappelijk empirisch bewijs op geformuleerde hypothesen gevonden kan worden. Zij trachten echter hun rationaliteitaanname in een constructivistisch raamwerk in te passen. Zie: Wendt 2001, 115.
[54] Het verschil tussen het idealisme en het constructivisme is dat in het idealisme de nadruk op moraliteit van de ideeën ligt, terwijl constructivisten sterker de nadruk leggen op de *sociale constructie* van deze ideeën.
[55] Aron 1967, 194. Overigens hoort Arons werk niet tot de idealistische stroming.
[56] Wendt 1995, 73. Zie ook: Smith 2005, 208-213.

hebben geleerd dat deze factoren hun beter in staat stellen om hun belangen te behartigen.[57] Uitgangspunt voor het constructivisme is daarom dat de betekenis van macht, de specifieke invulling van nationale belangen en de buitenlandse politiek van staten grotendeels het resultaat zijn van ideële factoren.[58] Een illustratie biedt de stelling van Richard Rosecrance dat als staten "ervan overtuigd zijn dat de machtsbalans hun politiek moet determineren, dan zullen ze zodanig handelen dat hun theorie bewaarheid wordt. Als ze ervan overtuigd zijn dat het vroegere balanceren van macht rampzalig is geweest, zullen ze tegen de theorie in handelen".[59] Wendt trekt deze conclusie door en is van mening dat het veiligheidsdilemma dat neorealisten als een natuurlijk resultaat van de anarchistische internationale structuur beschouwen, niets anders is dan een cultureel fenomeen: "a social structure composed of intersubjective understandings in which states are so distrustful that they make worst-case assumptions about each other's intentions, and as a result define their interests in self-help terms."[60] Als alle staten een egocentrische machtspolitiek als de enige 'rationele' handelwijze zien en iedere afwijking ervan bij anderen afstraffen, zal dit inderdaad de enige succesvolle strategie zijn. Als dezelfde staten zichzelf echter zien als onderdeel van een "veiligheidsgemeenschap"[61], waarbinnen internationale samenwerking en openheid de 'norm' zijn, kan het zeer irrationeel zijn om een egocentrische machtspolitiek te voeren. Wendt concludeert dan ook: "Anarchy is what states make of it."[62]
Ook nationale belangen, die volgens de traditionele theorieën voor elke staat vrijwel identiek zijn, zijn volgens de constructivistische theorie *gepercipieerde* belangen die grotendeels gebaseerd zijn op ideële – en dus aangeleerde - factoren zoals identiteit en (nationale) cultuur.[63]

Een (nationale) cultuur uit zich in specifieke normen, regels, instituties en ideologieën, en is in het constructivisme zowel de neerslag van het collectieve leerproces van individuele actoren als een factor die dit leerproces beïnvloedt.[64] Een cultuur beïnvloedt de buitenlandse politiek van een staat volgens de Amerikaanse politicoloog John Duffield op vier manieren:

> First, culture helps to define the basic goals of the collectivity. Second, culture shapes perceptions of the external environment. Third, culture shapes the formulation and identification of the behaviors available for advancing or defending the group's interests in a particular context. Fourth, culture can strongly influence the evaluation of the seemingly available options and thus the choices that are made among them. It conditions understandings of the likely outcomes of alternative courses of action as well as shapes assessments of the costs and benefits and thus the desirability of the various possible outcomes.[65]

---

[57] "[W]e want what we want because of how we think about it", betoogt Wendt (2001, 119).
[58] Er is dus geen sprake van een fundamentele tegenstelling tussen ideële en materiële factoren. Integendeel, macht is veel meer een ideëel concept dan neo-utilitaristen veronderstellen (Wendt 2001, 96). Zie ook: Nadoll 2000.
[59] Rosecrance 1986, 41. Al dient te worden opgemerkt dat Rosecrances theorieën niet tot het constructivisme gerekend kunnen worden.
[60] Wendt 1995, 73.
[61] Zie het werk van Karl Deutsch (1968) voor het begrip "veiligheidsgemeenschap".
[62] Wendt 1992.
[63] Wendt (1992, 398) meent zelfs dat "Identities are the basis of interests".
[64] Cultuur is hier het geheel van gedeelde ideeën, een sociale constructie die op vele niveaus voor komt. Zo kan men spreken van een mondiale systeemcultuur, cultuur als een vorm van civilisatie (denk aan *The Clash of Civilizations* van Samuel Huntington), nationale culturen, maar ook subculturen, organisatieculturen en dergelijke. In de politicologie heeft het begrip 'politieke cultuur' vanaf de jaren tachtig weer aan terrein gewonnen. Pye (1968) omschrijft een politieke cultuur als een: "set of attitudes, beliefs, and sentiments which give order and meaning to a political process and which provide the underlying assumptions and rules that govern behaviour in the political system" (Geciteerd uit: Kirste en Maull 1996, 284).
[65] Duffield 1999, 771-772.

Cultuur beïnvloedt het handelen van actoren dus zowel door haar functie als duidingsysteem om de wereld te begrijpen, als door het vaststellen van het 'gepaste' handelrepertoire, als door het beïnvloeden van de identiteit van een actor.[66] Hiervan afgeleid kan de buitenlandpolitieke cultuur worden omschreven als de overtuigingen in een samenleving ten aanzien van de vraag hoe de internationale politiek functioneert en welke buitenlandse politiek gevoerd moet worden om succesvol te zijn.[67] Hoewel Wendt zich in zijn werk vooral richt op het systeemniveau van internationale betrekkingen, is het hierboven geschetste principe ook van toepassing op het niveau van de staat. Om deze vertaalslag te maken is het noodzakelijk om aandacht te besteden aan de identiteitsbenadering binnen het constructivisme.

1.3. Nationale identiteit in internationale context: de buitenlandpolitieke identiteit

In de jaren negentig van de vorige eeuw is veel interesse ontstaan voor het begrip identiteit in de leer van de internationale betrekkingen.[68] De term is oorspronkelijk afkomstig uit de psychologie, waar hij refereert aan "concepten van een individu over wie hij/zij is en hoe hij/zij zich verhoudt tot anderen".[69] Een identiteit biedt een mentaal oriëntatiekader om de wereld te begrijpen. Identiteit is, zo wordt in de sociale psychologie aangenomen, ook een kenmerk van groepen.[70] De invloedrijke politicoloog Werner Weidenfeld omschrijft de functie ervan als volgt:

> Identität ist also ... die Summe des Orientierungswissens. Orientierungen - das sind die Ordnungsrahmen für die eingehenden Informationen, für die Lokalisierung sozialer Objekte. Sie sind allgemeine Umweltbeschreibungen, grundlegende Erwartungen, Bestandsaufnahmen, Selektionshilfen. Identität und Orientierung sind gewissermaßen zwei Seiten der gleichen Medaille.[71]

Het concept identiteit hangt in de constructivistische theorie nauw samen met het begrip cultuur.[72] Binnen de historische en politieke wetenschappen wordt vooral het concept van nationale identiteit als een veelbelovend handvat gezien om politieke ontwikkelingen mee te onderzoeken. Het is veelzijdig, verenigt meerdere disciplines en brengt materiële en ideële factoren, individu en systeem met elkaar in verband. Deze veelzijdigheid is tegelijkertijd ook de achilleshiel van het concept. Een duidelijke definitie ontbreekt, evenals een algemeen

---

[66] Zie ook: Jetschke en Liese 1998; Rittberger 2001; Wendt 2001.
[67] Zie Wendt 2001, hfd 6.
[68] Weller 2000a. Zie ook: Grew 1986.
[69] Hogg en Abrams 1988, 2. Zie ook: Greenfeld 1999, 38; Wendt 2001, 170.
[70] Pas vanaf de jaren '40 van de vorige eeuw houdt de psychologie zich intensief bezig met intergroep-relaties, een veld dat tot dan toe alleen door de sociologie, politicologie en de geschiedwetenschappen werd bestudeerd. Veelbelovend sociaalpsychologisch onderzoek toont aan hoe snel individuen groepsgedrag vertonen, zich conformeren aan de handelingen van anderen en collectieve zelfbeelden ontwikkelen (vgl. Greenfeld 1999; Hogg en Abrams 1988). Vooral Stanley Milgrams experimenten, de *Realistic Group Conflict*-experimenten van de Sherifs en het Stanford-experiment zijn opvallend. Alle tonen aan dat sociale druk en identificatie met sociale rollen een 'normaal' individu ertoe kunnen brengen handelingen uit te voeren jegens andere personen of groepen die zonder dit sociale aspect onverklaarbaar zijn. Zie Blass (1991) voor een analyse van het werk van Milgram, en Tajfel en Turner (1986) voor een analyse van het werk van de Sherifs. In de jaren negentig heeft het nationalismeonderzoek het identiteitsconcept ook met succes ingezet. Zie o.a.: Smith 1991; Giesen 1993; Weidenfeld 1990, 1997a.
[71] Weidenfeld 1983, 19.
[72] Rittberger (2001, 122) betoogt dat zowel de cultuur- als de identiteitsbenadering in constructivistische studies vrijwel identiek zijn, aangezien het beide kenmerken zijn van collectieven en beide concepten waarden, ideeën of normen incorporeren. In dit onderzoek wordt echter een onderscheid gemaakt tussen beide concepten, omdat in het algemeen identiteit primair gezien wordt als een subjectieve, individuele kwaliteit gebaseerd op het zelfbewustzijn van een actor (een individu of een groep) terwijl cultuur per definitie een collectief goed is (zie ook: Wendt 2001, 224).

erkende onderzoeksmethode[73] of een leidende denkschool.[74] Studies postuleren wel een viertal karakteristieken van een nationale identiteit.[75]
Ten eerste is een nationale identiteit - net als andere collectieve identiteiten - geconstrueerd en geen natuurlijke entiteit.[76] Een natiebesef is een collectieve wilsuiting, een geïdealiseerd politiek en sociaal doel, een sociaalgeconstrueerde "imagined community".[77]
Ten tweede wordt nationale identiteit omschreven als het systeem van voorstellingen, waarden en normen en een wereld- en maatschappijbeeld dat *in de ogen van een gemeenschap* beschrijft wat haar karakteriseert en wat haar van andere gemeenschappen onderscheidt en afgrenst.[78] Bij een dergelijk gevoel van gemeenschappelijkheid en lotsverbondenheid speelt een gedeeld historisch bewustzijn een grote rol.[79] Een nationale identiteit kan alleen ontstaan als er een collectief historisch bewustzijn met bepaalde, voor het heden relevante waarden en historische ijkpunten bestaat.[80] Hoe sterker dit bewustzijn is, hoe sterker deze identiteit zal zijn. Omgekeerd geldt hetzelfde; omdat de pogingen van het DDR-regime faalden om de Duitse geschiedenis op socialistische leest te (re)construeren, ontbrak het aan een gedeelde identiteit in dit socialistische, 'andere' Duitsland die het voortbestaan van deze staat na 1989 legitimeerde.[81]
Ten derde wordt een nationale identiteit altijd in relatie tot anderen geconstrueerd. Ze is als sociale categorie per definitie 'relationeel' en 'vergelijkend' en krijgt pas betekenis wanneer ze in verband wordt gebracht met de identiteiten van anderen.[82] Een identiteit bevat daarom ook altijd een indicatie van wat men niet wil zijn. Er is impliciet of expliciet sprake van een andere gemeenschap waar men geen deel van uit wil maken, van een 'tegen-identiteit' waar men zich tegen afzet. Tegelijkertijd bestaan ook positieve referentiegroepen die over kenmerken beschikken die, om welke reden dan ook, zodanig belangrijk gevonden worden dat men zich met de andere groep wenst te identificeren.[83] Een sociale identiteit is dus altijd geconstrueerd door het trekken van grenzen om een onderscheid te kunnen maken tussen 'wij' en 'zij', 'vriend' en 'vijand', een 'ingroup' en een 'outgroup'; tussen 'identiek' en 'verschillend'; tussen 'binnenland' en 'buitenland'.[84]

---

[73] Het merendeel van de controversen komt voort uit het feit dat er verschillende facetten van de term identiteit benadrukt kunnen worden. Zo kan een onderscheid gemaakt worden tussen a) de drager van een identiteit (individuen of collectieven), b) de vorm van identiteit (sociale identiteit, collectieve identiteit), en c) de mate van duurzaamheid van een zelfbeeld. Zie o.a. Hewitt 1984; Hogg en Abrams 1998; Weller 2000a; Wendt 2001.
[74] Bloom 1990; Weller 2000a.
[75] Risse 2003b.
[76] Mary Fulbrook (1999, 1) betoogt bijvoorbeeld dat nationale identiteit "is a human construct, evident only when sufficient people believe in some version of collective identity for it to be a social reality, embodied in and transmitted through institutions, laws, customs, beliefs and practices". Deze 'constructivistische' beschrijving van nationale identiteit en nationalisme keert zich tegen een 'essentialistische' voorstelling.
[77] Anderson 1991.
[78] Anderson 1991; Greenfeld 1999; Hall 1999; Risse 2003b; Smith 1990; Weidenfeld 1986, 1990.
[79] De politicoloog Felix Lutz (2000, 56) betoogt zelfs dat identiteit en historische bewustzijn "teilidentisch" zijn. De perceptie van het verleden (*Geschichtsbild*) kan gedefinieerd worden als: "ein geschlossenes Deutungsmuster, ein fertiges Bild ..., das eine Person oder eine Gruppe über ein spezifisches historisches Sujet, eine Epoche oder ein Ereignis hat" (Lutz 2000, 37).
[80] Fulbrook 1999, 17. Overigens geldt dat dit proces van nationale identiteitsvorming weliswaar altijd gebaseerd is op een ge(re)construeerde werkelijkheid, maar dat deze constructie slechts geloofwaardig is indien het natieconcept aansluit op de tradities, mythen en geschiedenis van een kern-etnische groep (Smith 1991).
[81] Zie bijvoorbeeld: Winkler 1993; Lutz 2000; Melching 1999; Pekelder 1998.
[82] Tajfel en Turner 1986; Hall 1999; Weller 2000b.
[83] Zie bijv. Wendt (1992, 404) die stelt dat: "Conceptions of self and interest tend to "mirror" the practices of significant others over time".
[84] Campbell 1992, 8. "The mere perception of belonging to two distinct groups – that is, social categorization per se – is sufficient to trigger intergroup discrimination favoring the in-group", menen Tajfel en Turner (1986, 13) zelfs. Voor nationale identiteiten is het principe van beperkte mobiliteit van groot belang. Het is voor een individu zeer moeilijk om de eigen natie, vooral op momenten van internationaal conflict, te verlaten en zich bij een andere natie aan te sluiten, zodat de eigen nationaliteitsbeleving sterker wordt (Tajfel en Turner 1986, 10).

Ten vierde is een nationale identiteit zelden exclusief en nooit onveranderlijk.[85] Een individu kan zich tegelijkertijd identificeren met verschillende sociale categorieën, die veelal probleemloos naast elkaar bestaan. Zo voelt een aanzienlijk deel van de Duitse bevolking zich zowel Duitser als Europeaan.[86] Daarnaast zijn identiteiten weliswaar *relatief* stabiele, maar ook dynamische mentale constructies.[87] Door het vermogen om een tijddimensie toe te kennen, worden ervaringen en de hieruit ontleende 'kennis' zo veel mogelijk als een continuüm met een bepaalde richting ge(re)construeerd.[88] Nieuwe ervaringen worden vergeleken met eerdere ervaringen en zo veel mogelijk 'ingepast' en 'begrijpbaar' gemaakt volgens de normen van de identiteit. Zolang nieuwe ervaringen recht doen aan het bijbehorende verwachtingspatroon, zullen ze het bestaande zelfbeeld versterken.[89] Tegelijkertijd wordt de identiteit als oriëntatieraamwerk ook continue op haar werkelijkheidsgehalte beoordeeld. Als er inconsistenties ontstaan tussen verwachtingen en de waargenomen realiteit, kan dit tot een identiteitscrisis leiden en tot een transformatie van de bestaande identiteit. Veelal geschiedt dit veranderingsproces incrementeel, waardoor gesproken kan worden van aanpassingen, modificaties of erosie van een identiteit. Op sommige momenten is echter sprake van dramatische breuken, die tot het loslaten van bestaande wereldbeelden of zelfbeelden leiden.[90] Gebeurtenissen die tot dergelijke veranderingen kunnen leiden zijn transformaties van de eigen staatsvorm, veranderingen van het aantal staten in het internationale systeem, oorlog en verandering van de dominante georganiseerde religie of cultuur.[91] Met betrekking tot Duitsland lijkt het erop dat de traumatische ervaringen van de nationaalsocialistische periode, de oorlog en de nederlaag tot een *Stunde Null*, een nieuw begin van de Duitse nationale identiteit en de Duitse politiek hebben geleid (zie hoofdstuk 2). Ook is een collectieve identiteit continu aan verandering onderhevig, aangezien het altijd een zogenaamde *contested identity* is, een omstreden identiteit. Meer hierover in paragraaf 1.5.

Het buitenlandpolitieke identiteitsconcept bouwt voort op dit nationalismeonderzoek. Het concept wordt pas sinds kort in de literatuur genoemd en is tot op heden nog weinig toegepast als analytische categorie.[92] In de literatuur wordt er – terecht - op gewezen dat de identiteitsperceptie van een gemeenschap niet uitsluitend wordt gevormd door interne aspecten zoals collectief geheugen, politieke cultuur en dergelijke, maar dat dit zelfbeeld in aanzienlijke mate beïnvloed wordt door interacties met de internationale omgeving. Het concept buitenlandpolitieke identiteit incorporeert deze interactie; het is de resultante van de wisselwerking tussen nationale identiteitsvoorstellingen, de buitenlandse politiek van een staat en de wereld(staten)gemeenschap.[93] Het kan worden omschreven als:

> … a nation's vision of its actual and appropriate positions and actions within the international system. This vision, in turn, is based on the special characteristics,

[85] Campbell 1992.
[86] Zie Eurobarometer gegevens [http://europa.eu.int/comm/public_opinion/index_en.htm].
[87] Boekle *et al*. 2001b, 10.
[88] Deze 'tijddimensie', oftewel ons vermogen om ervaringen uit verschillende tijden met elkaar te verbinden die chronologisch al dan niet op elkaar volgen is niet een aangeboren vaardigheid, maar een aangeleerde vaardigheid (Lutz 2000, 46). Dit komt overeen met de empirische resultaten die cultuurwetenschappers Fons Trompenaars en Charles Hampden-Turner (1997) gevonden hebben. In hun cultuurvergelijkend onderzoek tonen ze aan dat culturen verschillend tegen de verhouding verleden-heden-toekomst aankijken en dat deze tijdsdimensie dus door cultuur bepaald wordt.
[89] Burr (1995, 51) betoogt dat een bestaande identiteitsperceptie, net als een cultuur, de neiging heeft om zichzelf te reproduceren en een zelfvervullende voorspelling te worden.
[90] Loth 2002; Jachtenfuchs 1993.
[91] Smith 1991. Zie ook Winkler (1978, 6) die betoogt dat "de onttroning van het christelijke universalisme" in de achttiende eeuw als "radicale consequentie de transformatie van het nationalisme tot een *Religionsersatz*" tot gevolg had.
[92] Katsioulis 2002; Risse 2003.
[93] Baumann 2002, 29.

> roles and missions elites ascribe to their nation and its state. Accepted roles and missions imply respect for distinctive norms and foreign policy practices and thus, together with the state's international environment, contribute to a nation's foreign policy style.[94]

Een buitenlandpolitieke identiteit is dus een gedeeld idee dat beschrijft wat het betekent om een natie te zijn, hoe de natie zich verhoudt tot andere naties, welke historische (dis)continuïteiten van belang zijn en welke buitenlandse politiek gepast is gezien de internationale omstandigheden.

Een centraal element bij de constructie van een identiteit is de duiding van de geschiedenis en de 'lessen' die men daaruit trekt voor de hedendaagse politiek. Historici spelen een grote rol bij het construeren van een collectief historisch bewustzijn en daarmee bij de vorming van een nationale identiteit.[95] Zo betogen de historici Patrick Dassen en Ton Nijhuis dat de debatten in het naoorlogse Duitsland, zoals de *Historikerstreit* en het Goldhagen-debat, niet primair van historiografisch belang zijn maar vooral van belang voor de controle over de betekenis van het verleden, en daarmee voor de hedendaagse identiteit van Duitsland.[96]

Een buitenlandpolitieke identiteit hangt daarnaast sterk af van de manier waarop andere staten en de internationale omgeving worden waargenomen. In- en uitsluitingprocessen en vriend-vijandbeelden spelen een aanzienlijke rol bij de vorming en reproductie van een collectieve identiteit.[97] De Amerikaanse politicoloog David Campbell betoogt bijvoorbeeld dat de staatsvorming van de Verenigde Staten alleen mogelijk was door het voeren van een "strategy of otherness" en door het creëren van angst voor de buitenwereld.[98] Buitenlandse politiek is een "boundary-producing political performance" om de grenzen van het eigen zelfbeeld vast te leggen door het creëren van onderscheid, door zich af te zetten tegen wat men zelf niet is of wenst te zijn.[99] Illustratief is de West-Duitse buitenlandse politiek die zich afzette tegen zowel het communistische Oosten (met name de DDR) als het eigen problematische Duitse verleden.
Een buitenlandpolitieke identiteit wordt niet alleen geconstrueerd door afgrenzing, maar ook door positieve identificaties met anderen.[100] Vooral in het 'postmoderne' West-Europa[101], en in (West-)Duitsland in het bijzonder, zijn duidelijke indicaties dat sinds 1945 in de nationale identiteiten meer positieve voorstellingen van andere Europese staten geïncorporeerd zijn waardoor een Europese identiteit is ontstaan.[102] In zekere zin is het Duitse nationale zelfbewustzijn dus minder nationaal en meer inter- of supernationaal en wellicht zelfs postnationaal geworden. Een goede illustratie vormt de idee van *Westbindung* (zie hoofdstuk 2). Door het West-Duitse zelfbewustzijn onlosmakelijk te verbinden met 'het westen' hoopten veel naoorlogse Duitse politici en intellectuelen een Europese identiteit in de Bondsrepubliek te stimuleren en zo een nieuw Duitse nationalisme te voorkomen.

---

[94] Wolf 2001, 2. Zie ook: Duffield 1998; Wendt 2001.
[95] Voor een kritiek op de wijze waarop historici in de 19e eeuw, maar ook vandaag de dag proberen een renationalisering van het Duitse historische bewustzijn te bewerkstelligen, zie Berger (1997).
[96] Zie Dassen en Nijhuis (2001) voor een bespreking van de toonaangevende (identiteits)debatten in Duitsland vanaf 1986.
[97] Internationale betrekkingen vormen in essentie een concurrentiestrijd waarin staten trachten hun eigen wereldbeelden, hun cognitieve, normatieve en symbolische kennis te laten prevaleren (Jachtenfuchs 1993).
[98] Campbell 1992.
[99] Campbell 1992.
[100] Campbell 1992, 69. Zie ook Bloom 1990 (hoofdstuk 4) .
[101] Zie Cooper (2003) voor een analyse van het 'postmoderne' Westen.
[102] Delhey 2004; Lepsius 2004; Pflüger 1999b. Zie Terlouw (2004) voor een studie naar het proces van de vorming van een gemeenschappelijke veiligheidspolitieke identiteit in West-Europa.

Tot slot is een buitenlandpolitieke identiteit net zo min statisch als een nationale identiteit. Zodra binnenlandse of internationale transformaties plaatsvinden die bestaande zekerheden verstoren of fundamentele waarden ter discussie stellen, kan een identiteitscrisis intreden met als gevolg een aangepast zelfbeeld.[103] In de recente Duitse geschiedenis bestaan veel voorbeelden van dergelijke crises, variërend van de nationaalsocialistische periode en de Duitse deling tot de onverwachte hereniging in 1990 en de oorlogen in voormalig Joegoslavië in de jaren negentig van de vorige eeuw. Zodra een identiteit en de bijbehorende geprefereerde buitenlandse politiek niet langer als 'realistisch' of 'gepast' worden gezien, kunnen alternatieven als superieur worden ervaren.[104] In extreme gevallen kan een identiteit zelfs dusdanig in diskrediet worden gebracht dat een aanpassing niet meer mogelijk is en het narratief uit het *mainstream*-debat verdwijnt. Voorbeelden hiervan zijn het nationaalsocialistische en het communistische narratief die in het herenigde Duitsland geen rol van betekenis meer spelen. In veel gevallen zal er echter een aanpassing plaatsvinden van de bestaande identiteit zodra nieuwe ervaringen niet te incorporeren zijn of als alternatieve interpretaties van de werkelijkheid overtuigender zijn. Vaak worden bij een dergelijke herinterpretatie termen en begrippen overgenomen van narratieven die als succesvoller en dominanter gelden, om zodoende invloed in het maatschappelijke debat te krijgen. Overigens wordt de betekenis die aan dergelijke 'geleende' begrippen wordt gegeven vaak wel aangepast om ze in te kunnen passen in het eigen narratief. Vanwege de dynamiek van de internationale omgeving worden in een discours identiteitspercepties dus zowel gecommuniceerd als ook gereconstrueerd om aansluiting te blijven behouden bij een veranderde omgeving.[105]

Door identiteitspercepties in Duitsland te onderzoeken, opent het constructivisme de mogelijkheid om te verklaren waarom Duitsland na 1990 *niet* een egocentrische machtspolitiek ging voeren. Volgens constructivisten wordt de buitenlandse politiek van een staat namelijk gevoerd volgens een *logic of appropriateness*.[106] Een staat zal een 'gepaste' buitenlandse politiek voeren "gebaseerd op normen en regels en met subjectieve factoren, historische ervaringen en institutionele verbondenheid als achtergrond".[107] Als de Duitse politieke elite na 1990 een egocentrische machtspolitiek niet gepast vond, bijvoorbeeld vanwege internationale verwachtingen, dan zal ze daarvan hebben afgezien.

Vooral constructivistische benaderingen die zich baseren op roltheorieën, benadrukken deze sociale component van buitenlandse politiek.[108] Rollen spelen binnen sociaal-psychologische theorieën een belangrijke brugfunctie tussen de verwachtingen van een individu over gepast gedrag en de sociale situatie waarin hij/zij verkeert. Deze sociale situatie wordt mede bepaald door verwachtingen van andere actoren omtrent de handelingen van dit individu.[109] Bij dergelijke verwachtingen spelen historische leerprocessen en socialisatieprocessen een grote

[103] Smith 1991, 25.
[104] Boekle *et al*. 2001b, 23.
[105] Baumann 2002, 10; Boekle, Nadoll en Stahl 2001b, 10; Johnstone 2002, 30. Dit is belangrijk, want hierdoor wordt een buitenlandpolitieke identiteit een afhankelijke variabele en geen onafhankelijke (essentialistische, onveranderlijke) variabele, zodat kan worden onderzocht hoe een identiteit ontstaat, hoe deze verandert en welke processen, structuren en actoren hierbij een rol spelen. Zie Weller (2000a, b) voor het verschil tussen constructivistische benaderingen die uitgaan van een collectieve identiteit (onafhankelijke variabele) en benaderingen die uitgaan van een sociale identiteit (afhankelijke variabele).
[106] Baumann *et al*. 1998; March en Olsen 1998; Rittberger 2001.
[107] Boekle *et al.* 1999, 4; Rittberger 2001, 106. Zie Goldstein en Keohane (1995) en Jachtenfuchs (1993) voor het belang van wereldbeelden als handelingsmaxime.
[108] Roltheorie is door het werk van Holsti (1970) bekend geworden binnen de studie van de internationale betrekkingen. Zie: Walker 1987.
[109] De sociaal-psycholoog John Hewitt (1984, 77) definieert een rol als: "a cluster of duties, rights, and obligations associated with a particular social position (or, as it may be called, status)".

rol.[110] Sociaalpsychologische concepten worden in het constructivisme ook op staten toegepast.
Binnen de roltheoretische benadering zijn de ideaaltypische concepten van de 'handelsstaat' en de 'civiele mogendheid' gebruikt voor een analyse van de Duitse buitenlandse politiek. Het begrip 'civiele mogendheid' is geïntroduceerd door François Duchêne[111], maar vooral bekend geworden door het werk van Hanns Maull en zijn medewerkers aan de universiteit Trier. Zij vergelijken de Duitse buitenlandse politiek met het ideaaltype *Zivilmacht*.[112] Het begrip 'handelsstaat' komt van Richard Rosecrance[113] en is door de Duitse politicoloog Michael Staack eind jaren negentig toegepast als verklaringsmodel voor de Duitse buitenlandse politiek.[114] Zowel het concept handelsstaat als het concept civiele mogendheid gaat uit van een verband tussen de Duitse rolprescriptie (de normen en verwachtingen die de internationale gemeenschap ten aanzien van de Duitse buitenlandse politiek heeft), de nationale rolconceptie (het verwachtingspatroon van Duitsers zelf over de eigen positie en bijpassende handelingen) en de nationale rolgedragingen (de daadwerkelijke buitenlandse politiek van Duitsland).[115]
Beide rolconcepten zijn zeer relevant omdat studies die ze gebruiken om de ontwikkelingen in de Duitse buitenlandse politiek vanaf 1990 te verklaren, hierin beter lijken te slagen dan studies die uitgaan van traditionele theoretische concepten.[116] Sowieso is een gematigd sociaalconstructivisme volgens nieuwere inzichten beter geschikt om ontwikkelingen in de internationale betrekkingen te verklaren dan de traditionele theorieën.[117] De complexiteit van constructivistische benaderingen maakt ze ontegenzeggelijk minder elegant dan neo-utilitaristische theorieën, maar ze lijken wel een sterk analytisch model te bieden. Om de Duitse buitenlandse politiek vanaf 1990 te begrijpen, is het dus van belang om te kijken welke identiteitspercepties een rol spelen in Duitsland.

1.4. Identiteitspercepties en het buitenlandpolitieke discours

De vraag is hoe we kunnen achterhalen welke voorstellingen politici en buitenlandpolitieke commentatoren hebben van wat de Duitse buitenlandpolitieke identiteit is. Het probleem is namelijk dat deze buitenlandpolitieke elite daar zelden expliciete uitspraken over doet. Toch is het mogelijk om hun identiteitsvoorstellingen te reconstrueren. Het constructivisme claimt namelijk dat identiteiten in een publiek debat zowel zichtbaar zijn als worden ge- en hervormd (zie 1.5). De reden voor deze 'zichtbaarheid' van identiteitspercepties is dat een commentator anderen alleen kan overtuigen van zijn standpunten als hij of zij *die* logische en/of emotionele argumenten gebruikt die aansluiten bij de buitenlandpolitieke cultuur.[118] Een artikel of een lezing over een mogelijke rol van Duitsland in de internationale politiek reflecteert dus in ieder geval op hoofdlijnen de essentie van de identiteitsvoorstelling van het publiek dat de auteur wil bereiken. Vanwege deze "culturele logica", zoals Philip Smith het noemt[119], is het mogelijk de identiteitspercepties van auteurs te distilleren uit de

[110] Frenkler *et al*. 1997, 19. Zie ook: Maull 1993.
[111] Duchêne 1972.
[112] Zie bijvoorbeeld: Maull 1992, 1999; Kirste en Maull 1996; Kirste 1998; Harnisch en Maull 2001.
[113] Rosecrance 1986.
[114] Staack 1998, 2000.
[115] Holsti 1970, 238-245; March en Olsen 1998; Rittberger 2001.
[116] Zie Staack (1998, 2000) en Schrade (1997) voor studies die de meerwaarde van het begrip handelsstaat aantonen. Zie Rittberger (2001) voor een studie die betoogt dat een constructivistische benadering beter de ontwikkelingen in de Duitse buitenlandse politiek verklaart dan de neorealistische of neoliberale theorieën.
[117] Zie: Baumann 2002; Rittberger 2001; Ruggie 2000; Wendt 1992, 1995, 2001.
[118] Nadoll 2000, 11. Zie ook: Baumann 2002, 8.
[119] Smith 2005, 10. Smith concludeert ook dat de vraag of de uitdrager van een boodschap er zelf achter staat irrelevant is. Zelfs als een politicus een oorlog zou willen voeren om machtspolitieke redenen, maar hij een 'humanitaire' retoriek gebruikt om dit te rechtvaardigen, toont dit aan dat voor de buitenlandpolitieke identiteit van deze samenleving oorlog alleen gerechtvaardigd is als er aan specifieke morele normen wordt voldaan.

beleidsvoorkeuren die ze kenbaar maken. Dit debat waarin commentatoren, vanuit hun perceptie van de Duitse identiteit, de wereld en de Duitse buitenlandse politiek van betekenis voorzien, wordt ook wel het buitenlandpolitieke discours genoemd. Een discours kan worden omschreven als "a set of meanings, metaphors, representations, images, stories, statements and so on that in some way together produce a particular version of events".[120]

Om een discours te analyseren zijn verschillende methoden mogelijk.[121] Binnen de discoursanalytische theorieën bestaat soms een voorkeur voor kwantitatieve methoden, omdat die objectief, systematisch en generalistisch zijn.[122] In deze studie is echter gekozen voor een kwalitatieve aanpak omdat deze anderen eveneens de mogelijkheid biedt op basis van hetzelfde materiaal dezelfde uitkomsten te krijgen, systematisch te werk te gaan en conclusies te trekken die in een breder kader relevant zijn. Belangrijker is echter dat met kwalitatief, interpreterend onderzoek meer betekenisvolle conclusies getrokken kunnen worden.[123] De hier gebruikte onderzoeksmethode is daarom een hermeneutisch-constructivistische benadering. Door een vergelijkende (*verstehende*) analyse te maken van de inhoud, stijl en gebruikte terminologie van de beleidsopties die commentatoren voor de Duitse buitenlandse politiek voor gepast houden, kan een genuanceerd beeld worden verkregen van hun percepties van de Duitse buitenlandpolitieke identiteit.[124]

De volgende vraag is, welke personen en wat voor soort bijdragen onderzocht moeten worden. Per slot van rekening wordt niet alleen door politici over buitenlandse politiek gedebatteerd, maar ook door publicisten en beleidsmakers. Een onderzoek naar publieke uitingen van Duitse politici voor het vaststellen van bestaande identiteitsvoorstellingen lijkt het meest voor de hand te liggen, omdat die het dichtst bij de buitenlandse politiek staan. Een andere potentiële bron vormen beleidsstukken van het *Bundeskanzleramt*, het *Auswärtiges Amt* en het *Bundesministerium der Verteidigung*. Dit soort bronnen heeft echter ook nadelen. Voor beleidsmedewerkers geldt dat zij in hun uitingen niet onafhankelijk zijn van hun politieke superieuren. Voor politici geldt dat ze wel relatief onafhankelijk zijn, ja zelfs geacht worden zelfstandig een positie in te nemen, maar dat externe druk of onverwachte internationale gebeurtenissen tot ad-hocgedrag en incoherente legitimaties kunnen leiden.
Wetenschappers en andere experts staan onder minder hoge tijdsdruk om hun mening te geven dan politici. Ook zijn hun analyses meer gebaseerd op theoretische, wereldbeschouwelijke premissen, zodat hun analyses meer gepolitiseerd en theoretischer zijn dan politieke bijdragen.[125] De oorzaak hiervoor is dat ze hun beleidsvoorstellen niet hoeven te implementeren en daarom in eerste aanleg minder pragmatisch zijn dan politici. Uit hun bijdragen komt daarom een meer uitgekristalliseerde en coherente visie op de Duitse buitenlandse politiek naar voren.[126] Een analyse van het wetenschappelijke debat is dan ook zeer geschikt om langetermijnontwikkelingen in de Duitse buitenlandpolitieke identiteit te onderzoeken.

Daarmee kan de onderzoeker, ondanks dat de 'ware' intenties van een boodschapper onbekend zijn, toch uitspraken doen over de collectieve identiteit in een samenleving (Smith 2005, 47-50).

[120] Burr 1995, 48. Het begrip 'narratief' (zie bijv. Bach 1999; Smith 2005) of zelfs 'debat' kan eenzelfde betekenis hebben, maar gezien de dominantie van het begrip discours in de huidige wetenschappelijke literatuur wordt in dit onderzoek het begrip "discours" gebruikt. Overigens worden de begrippen 'discours' en 'narratief' wel als gelijkwaardige begrippen gehanteerd wanneer ze refereren aan het geheel van uitingen waarin een bepaalde identiteitsperceptie is gereflecteerd.

[121] Zie bijvoorbeeld Titscher *et al*. (1998), die een vijftiental tekstanalyse methoden onderscheiden.

[122] Holsti 1969.

[123] Holsti 1969, 10.

[124] Marcel 2001, 2.

[125] Pradetto 2006, 119. Overigens geldt dit vanzelfsprekend alleen in liberale samenlevingen waar wetenschap vrij is van politieke inmenging.

[126] Hellmann 1996.

De bronnen die in deze studie worden gebruikt om het Duitse discours te onderzoeken zijn wetenschappelijke publicaties, zowel tijdschriftartikelen als boeken. Wat tijdschriftartikelen betreft zijn alle relevante bijdragen gebruikt uit *Blätter für deutsche und internationale Politik* en *Europa-Archiv*/*Internationale Politik*. Deze tijdschriften vormen een dwarsdoorsnede en zijn van aanzienlijke invloed geweest op het wetenschappelijke en politieke debat.[127] Daarnaast is veelvuldig gebruikt gemaakt van publicaties in *Zeitschrift für internationale Beziehungen* en *Aus Politik und Zeitgeschichte*.

1.5. Concurrerende percepties van de Duitse buitenlandpolitieke identiteit

Het interpreteren van (internationale) gebeurtenissen en het voorstellen van een gepaste buitenlandpolitieke reactie gebeuren over het algemeen door een (buitenlandpolitieke) intellectuele elite.[128] Omdat intellectuelen in hun analyse van de wereld zelden met een identieke bril naar hun omgeving kijken, is ook hun analyse zelden hetzelfde. In elke pluriforme samenleving bestaan daardoor concurrerende interpretaties (narratieven) van de werkelijkheid naast elkaar. Deze narratieven geven elk een andere betekenis aan historische en actuele gebeurtenissen, proberen ieder te bewijzen dat de eigen waarheid moet prevaleren boven alternatieve waarheden en maken de eigen waarheid vanzelfsprekend door continue herhaling en bevestiging.[129] De Britse historica en Duitslandkundige Mary Fulbrook stelt daarom dat "nationale identiteit … – altijd en overal – een sociale, culturele en bovenal een politieke constructie [is], en als zodanig essentieel omstreden. Een collectieve identiteit moet niet worden voorgesteld als een realiteit die boven de maalstroom van het politieke debat uitkomt of boven het conflict tussen concurrerende morele waarden", ze is (vrijwel) altijd een *contested identity*.[130] Het is dan ook incorrect om te spreken van *de* nationale identiteit of *de* buitenlandpolitieke identiteit van een land. Er kan sprake zijn van een dominante perceptie, maar die wordt altijd betwist door alternatieven.

De geschiedenis van nationale identiteitsvorming toont aan dat intellectuelen, in een competitief debat over de duiding van de werkelijkheid, een duidingsmonopolie trachten te verkrijgen en te behouden.[131] Elke opiniemaker probeert zijn of haar opvattingen in het debat te laten domineren, want dan is het mogelijk om de relevante begrippen te introduceren, die te verbinden aan positieve begrippen zoals moraal en verantwoordelijkheid, en van betekenis te voorzien.[132] Met deze 'discoursmacht' kan bepaald worden wat de dominante ideeën en idealen zijn, wat als *common sense* geldt, welke agendapunten prevaleren, wat de navolgenswaardige buitenlandpolitieke tradities van het land zijn, wie vriend of vijand is. Zo is het dus mogelijk de buitenlandse politiek te beïnvloeden.[133]

---

[127] *Europa-Archiv* en het hierop volgende *Internationale Politik* (vanaf 1995) zijn direct na de oorlog door de *Deutsche Gesellschaft für Auswärtige Politik* opgericht om de moderne studie van de internationale betrekkingen te stimuleren. Het vormt het platform voor de dominante gevestigde orde en biedt vooral historische en politicologische beschouwingen. *Blätter* kan, politiek gezien, links van het centrum gepositioneerd worden en bouwt voor wat betreft wetenschappelijke methoden vaak voort op meer structuralistische en sociologische benaderingen.

[128] Giesen (1993, 47) betoogt dat "[d]ie Aufgabe, das Erhabene zu ertragen und das Unheimliche und Unendliche zu deuten, bleibt allein den Intellektuellen vorbehalten; eben diese Torwächterposition macht ihre Macht in achsenzeitlichen Epochen aus".

[129] Zie Bach 1999 (i.h.b. hoofdstuk 2) voor de ontologische, epistemologische en hegemoniale functies van narratieven in identiteitsdiscoursen en voor een beschrijving van het normaliseringnarratief en het liberale narratief in het hedendaagse Duitsland. Vergelijk Smith (2005) voor een toepassing van de narratieve theorie voor het verklaren waarom sommige staten tijdens een crisissituatie ten oorlog trekken en andere niet.

[130] Fulbrook 1999, 238.

[131] Giesen 1993. Zie ook: Boekle *et al*. 2001b, 12-13. Dit geldt vooral voor postmodernistische of post-structuralistische constructivistische benaderingen die sterk beïnvloed zijn door het werk van Foucault. Zie bijvoorbeeld: Burr 1995; Marcel 2001.

[132] Nadoll (2000, 16) noemt deze functies: *naming*, *referencing* en *signifying*.

[133] Boekle *et al*. 2001b. Zie ook: Marcel 2001; Nadoll 2000.

In de literatuur worden verschillende stromingen onderscheiden in het Duitse buitenlandpolitieke debat. Zo onderkent Jonathan Bach een 'liberaal narratief' en een 'normalisatienarratief'.[134] Het nadeel van deze tweedeling is dat deze te weinig ruimte laat voor nuance, zeker wat betreft de kijk op de Duitse natie en op de Duitse rol op veiligheidspolitiek gebied. Een andere onderverdeling die in de literatuur gemaakt wordt, is een onderscheid in vijf denkscholen: pragmatisch multilateralisten, Europeanisten, Eurosceptici, internationalisten, en normalisatie-nationalisten.[135] Het nadeel van deze verdeling is dat veel overlap bestaat tussen deze denkscholen, waardoor de verschillen onvoldoende naar voren komen.

In dit onderzoek wordt een drietal narratieven, of "discursieve representaties van de realiteit"[136] onderscheiden: een postnationaal, een realistisch en een multilateraal narratief.[137] Wat betreft de theoretische premissen van de opvattingen vertonen de uiteenlopende identiteitsvoorstellingen overeenkomsten met respectievelijk constructivistische, neorealistische en liberaal-institutionele theorieën in de leer der internationale betrekkingen. Zo deelt het postnationale Duitse zelfbeeld de premisse van het constructivisme dat de politiek van machtsbalans een sociale constructie is waaraan Duitsland niet hoeft mee te werken. Voor zover een klassiek machtsdenken überhaupt nog geëigend is, gelet op het proces van de globalisering, zou het in ieder geval voor Duitsland om historische en morele redenen geen gepaste politiek meer zijn.
In het realistische buitenlandpolitieke narratief wordt echter betoogd, gebaseerd op het realisme, dat in een anarchistische wereldorde de nationale belangen van Duitsland, net als van elke andere staat, bestaan uit vergroting van de eigen speelruimte. Ook moet het land een 'normale' omgang met militaire middelen in zijn buitenlandse politiek ontwikkelen. Dat wil zeggen dat Duitsland, waar nationale belangen in het geding zijn, geen (morele) bezwaren moet hebben tegen een klassieke machtspolitiek zolang dit binnen de internationale machtsbalans mogelijk is.
In de multilaterale buitenlandpolitieke identiteit wordt de premisse van het liberaal-institutionalisme onderschreven: het lidmaatschap van internationale instituties stelt Duitsland in staat om zijn nationale belangen op een effectievere wijze te realiseren dan een autonome machtspolitiek zou kunnen doen. Daarom moeten belangrijke elementen van de Bondsrepublikeinse buitenlandse politiek, in het bijzonder de *Westbindung* en het principiële multilateralisme, overeind blijven. Deze elementen moeten wel worden aangepast aan de veranderde omgeving en aan ontwikkelingen binnen de internationale instituties waar Duitsland deel van uitmaakt.

Elke denkstroming becommentarieert vanuit de eigen normatieve en analytische grondbeginselen drie fundamentele thema's in de Duitse buitenlandse en veiligheidspolitiek:

1. De plaats van Duitsland in Europa en de toekomstige Europese ordening: wat betekent de nationale eenwording voor Duitsland en het Europese integratieproject? Welke richting moet Europa op gaan en wat zijn de grenzen van Europa?
2. De trans-Atlantische relatie en de NAVO: wat is de huidige en toekomstige rol voor het bondgenootschap en welke rol is weggelegd voor de VS op het Europese continent?
3. Duitslands macht en internationale veiligheidspolitieke dreigingen: hoe groot is de macht van Duitsland, welke rol kan Duitsland spelen in de internationale orde, in het

[134] Bach 1999.
[135] Hellmann 1996.
[136] Halper en Clarke 2004, 202.
[137] In dit onderzoek worden de begrippen 'wereldbeeld', 'identiteitsvoorstelling', 'identiteitsperceptie' en 'narratief' door elkaar gebruikt. Hoewel de betekenis van deze begrippen niet identiek is, kunnen ze, indien de betekenis ruimer geïnterpreteerd wordt, wel als identiek worden gezien. In dit onderzoek worden al deze begrippen gebruikt in de betekenis van een 'discursieve representatie van de werkelijkheid'.

bijzonder de VN? Hierbij gaat het om vragen als: zijn militaire interventies toegestaan en onder welke voorwaarden mag Duitsland hieraan deelnemen?

Binnen elk discours wordt getracht deze drie thema's op een coherente wijze met elkaar te verbinden. De ideaaltypische voorstellingen[138] van de Europese, de trans-Atlantische en de veiligheidspolitieke rol van Duitsland zien er als volgt uit:
De postnationale buitenlandpolitieke identiteit:

- Het naoorlogse democratische Duitsland is de absolute tegenstelling van het vooroorlogse antidemocratische, militaristische Duitsland met zijn *Sonderweg*. Het Europese integratieproces geldt als het meest geschikte instrument om nieuwe Duits-nationalistische tendensen te voorkomen. De politieke, sociale, economische en bovenal culturele *Westbindung* van Duitsland moet worden voortgezet. De Duitse Europapolitiek moet, primair om morele redenen, toewerken naar een federale Europese bondsstaat. Het realiseren van een postnationale pan-Europese veiligheidsgemeenschap mag niet leiden tot een nieuwe Europese tweedeling.
- Duitsland is een succesverhaal geworden dankzij de VS. Deze trans-Atlantische *Westbindung* en het hechte partnerschap kunnen echter alleen worden voortgezet als de trans-Atlantische relatie en de NAVO minder exclusief op militaire samenwerking gebaseerd zijn. Ook bestaan er reserves over de wijze waarop de VS zichzelf boven de internationale gemeenschap plaatst. Het realiseren van een Europese vredesorde mag niet gehinderd worden door Amerikaans militarisme.
- In dit wereldbeeld domineert een sterke scepsis over de doeltreffendheid en moraliteit van het gebruik van militaire middelen voor het bewerkstelligen van vrede. Duitsland heeft een morele plicht om als 'civiele mogendheid' te werken aan een vreedzame internationale rechtsorde, waarbij het gebruik van militaire middelen onderworpen is aan strikte normatieve eisen en het geweldsmonopolie bij de VN ligt. Het postnationalistische narratief pleit voor een voortzetting van de Bondsrepublikeinse politiek van *Westbindung* en voor politieke en militaire terughoudendheid.

De realistische buitenlandpolitieke identiteit is in veel opzichten het tegenbeeld van de postnationale:

- Duitsland is sinds de hereniging weer een 'normale natiestaat' in Europa en moet zijn politiek hieraan aanpassen. Dit betekent dat men moet accepteren dat Duitsland ook in een nauwer samenwerkend Europa als nationale staat blijft bestaan. Duitsland moet alleen zijn soevereiniteit inperken en Europese samenwerking initiëren waar dit het behartigen van nationale belangen steunt. Een 'Europa der natiestaten' en daarmee een Europese statenbond gelden als einddoel voor het integratieproces.
- De Duits-Amerikaanse relatie moet rationeel worden gezien in termen van de mondiale en onderlinge machtsbalans. Duitsland is minder afhankelijk van de VS geworden nu de Sovjetdreiging is weggevallen. De VS blijft echter de dominante macht in de wereld en zolang Europa militair te zwak is om de trans-Atlantische relatie te verbreken, moet die in stand worden gehouden. Duitsland dient zijn relatie met de VS te baseren op machtspolitieke overwegingen. De eigen macht moet worden vergroot om invloed te kunnen blijven uitoefenen op de VS of, als de VS Duitsland alleen laat, een zelfstandige veiligheidspolitiek te kunnen voeren. Europese samenwerking op veiligheidsgebied mag alleen plaatsvinden als dit geen onaanvaardbare gevolgen heeft voor de Duits-Amerikaanse betrekkingen (*in dubio pro America*).

[138] 'Ideaaltypisch' omdat elke waarnemer een unieke, individuele kijk op de Duitse buitenlandse politiek heeft. Deze ideaaltypische voorstellingen zijn abstracties en niet alle standpunten zijn eenduidig aan een identiteitsperceptie te koppelen.

- Duitsland lijdt aan een *Machtsvergessenheit* en verkeert in de illusie dat machtspolitiek niet meer bestaat; dit is een vergissing. Duitsland moet weer leren dat macht, ook in de vorm van militair geweld, de basis vormt van de internationale betrekkingen. Een normalisering van de Duitse buitenlandse en veiligheidspolitiek is noodzakelijk, wat wil zeggen dat Duitsland niet om historische of morele redenen moet afzien van het gebruik van militair geweld als fundamentele Duitse belangen of die van zijn bondgenoten in het geding zijn.

De multilaterale buitenlandpolitieke identiteit neemt een tussenpositie in. In dit zelfbeeld moeten het Bondsrepublikeinse principiële multilateralisme en de *sowohl-als-auch*-politiek (zie hoofdstuk 2) worden voortgezet:

- Het herenigde Duitsland is weliswaar een 'normale' nationale staat in Europa geworden, maar ook nu geldt dat een principiële bereidheid om samen te werken de sleutel tot stabiliteit in Europa is. Het Europese integratieproces moet worden gecontinueerd, zonder daarbij de culturele diversiteit van de natiestaten in Europa te ontkennen.
- Duitsland en de VS blijven ook in de toekomst belangrijke partners. Een hechte trans-Atlantische *Westbindung* en een nauwere Europese samenwerking vormen geen tegenstelling maar vullen elkaar juist aan. Duitsland moet een bemiddelaarsrol spelen in de Amerikaans-Europese verhouding. Het tonen van *Bündnisfähigkeit* is voor Duitsland van groot belang.
- Duitsland heeft, gezien zijn verleden, een speciale verantwoordelijkheid voor de internationale rechtsorde en voor zijn bondgenootschappelijke verplichtingen. Indien de internationale gemeenschap of de westerse bondgenoten meer verantwoordelijkheid van Duitsland verwachten, mag Duitsland deze verwachtingen niet teleurstellen. Een Duitse deelname aan multilaterale militaire interventies moet daarom niet principieel worden uitgesloten.

1.6. Relatie tussen discours en buitenlandse politiek

De these van dit onderzoek is dat we met de bestudering van de ontwikkelingen in buitenlandpolitieke identiteitspercepties inzicht kunnen krijgen in de vraag waarom Duitsland zijn buitenlandse politiek voerde zoals het deed vanaf de hereniging.
Critici wijzen erop dat constructivistische theorieën geen oorzakelijk verband kunnen aantonen tussen het politieke debat en de buitenlandse politiek van een staat.[139] De kritiek dat communicatie in de politiek alleen retoriek is en geen verband houdt met de gevoerde buitenlandse politiek, is echter niet overtuigend. Ontegenzeglijk is het moeilijk een causaal verband aan te tonen tussen beide zaken. Het is vrijwel onmogelijk te 'meten' of politici hun uitingen zelf serieus nemen. Wel is duidelijk dat elke politieke handeling een activiteit is die sociaal ingebed moet worden. Daarom speelt communicatie van overwegingen een grote rol. Door handelingen uit te leggen is het mogelijk om ze betekenisvol te maken voor andere mensen en ze te legitimeren. De buitenlandse politiek van een staat moet in een publiek discours worden gelegitimeerd en kan, in ieder geval in een pluralistische democratie, niet te veel afwijken van de dominante opvattingen in een samenleving, anders valt het maatschappelijke draagvlak voor de politiek weg.[140] Zeker in de buitenlandse politiek bestaat veel handelen voornamelijk uit communicatie.[141] In die zin is er geen fundamenteel onderscheid tussen discours en handelen. Integendeel, discours is handelen.

[139] Katsioulis 2002, 14.
[140] Marcel 2001, 12-16; Nadoll 2000, 11-12; Smith 2005, 12-13. Overigens is deze discursieve legitimatie van handelen ook *post factum* mogelijk, zie: Katsioulis 2002, 14.
[141] Vergelijk: Baumann 2002, 9.

Een ander kritiekpunt op het constructivisme is dat het de rol van individuen (politici) zou minimaliseren. De in het *structure-agency*-debat centraal staande vraag of individuen een autonome afweging maken voor hun handelingen of worden gestuurd door structurele kenmerken zoals een buitenlandpolitieke identiteit, cultuur, ideologie of 'de menselijke aard' is echter te simplistisch. De hier gebruikte constructivistische benadering gaat ervan uit dat individuele handelingen en culturele factoren elkaar wederzijds beïnvloeden. Een individu is nooit zo volledig gesocialiseerd dat hij of zij geen enkele mate van discretie heeft om beslissingen te nemen. In elke situatie kan vrijwel ieder zelfbeeld tot tegengestelde handelingspreferenties leiden. We zullen bijvoorbeeld in hoofdstuk 3 zien dat commentatoren op basis van de postnationale identiteit, met een sterk schuldgevoel over de Tweede Wereldoorlog, *zowel* beredeneren dat Duitsland nooit meer aan een gewapend conflict mag deelnemen, *als* dat het land alles moet doen om oorlogsleed te voorkomen, inclusief militair interveniëren. Op basis van discoursanalyses kan dus niet met zekerheid worden voorspeld hoe een individu zal handelen in een specifieke situatie.[142] Toch is de autonomie van een individu niet zo groot dat een studie naar structurele (culturele) kenmerken van een samenleving geen meerwaarde biedt. Een (cultureel bepaalde) identiteitsvoorstelling geeft, zoals hierboven betoogd, de voorkeur aan specifieke rolconforme opties tot handelen en biedt de parameters voor mogelijke handelingen.[143] De vraag is welke identiteitskenmerken in een specifieke situatie geactiveerd kunnen of zullen worden om een handeling te legitimeren. En aangezien het activeren van dergelijke kenmerken een sociale activiteit is, is het van belang om de Duitse buitenlandse politieke cultuur te kennen. In dit onderzoek wordt daarom vooral de *structure*-kant van de Duitse buitenlandse politiek onderzocht, de buitenlandpolitieke cultuur van Duitsland die wij uit het publieke debat 'filteren'. Niet omdat de handelingen van individuele politici of institutionele belangen niet belangrijk zijn, maar omdat ze minder relevant zijn voor het verklaren van langetermijnontwikkelingen dan de dominante identiteitspercepties.

Met betrekking tot de Bondsrepubliek en later het herenigde Duitsland is al veel onderzoek gedaan naar de invloed van 'sociale feiten' als cultuur, geschiedenis en identiteit op aspecten van de buitenlandse politiek. Hieruit blijkt dat de Duitse buitenlandse politiek voor een belangrijk deel kan worden verklaard door de nationale identiteit als determinerende factor mee te wegen.[144] De *soziologische Wende* is dan ook "veelbelovend", menen de Amerikaanse politicologen Paul Kowert en Jeffrey Legro.[145] Tot op heden zijn constructivistische studies echter beperkt gebleven tot studies van deelbegrippen[146] of deelgebieden (bijvoorbeeld Europese en veiligheidspolitiek)[147] of tot een algemene schets van de politieke cultuur of buitenlandpolitieke identiteit van Duitsland.[148] Slechts zelden is de buitenlandpolitieke identiteit van Duitsland meer in detail geanalyseerd en onderzocht of verschillende identiteitsvoorstellingen een rol spelen, welke dat dan zijn, en welke ontwikkelingen zichtbaar

[142] Baumann 2002, 4.
[143] Boekle *et al*. 2001b, 11; Hellmann 1996, 2; Katsioulis 2002, 12; Nadoll 2000, 7.
[144] Zie bijvoorbeeld: Berger 1996; Duffield 1998, 1999; Baumann en Hellmann 1996; Harnisch 2000, 2001; Hellmann 1996, 1997a, b, 1999a, b, 2000, 2001a, b; Goldstein en Keohane 1995; Katzenstein 1996; Kirste en Maull 1996; Kirste 1998; Maull 1999; Rittberger 2001; Smith 2005.
[145] Kowert en Legro 1996, 468.
[146] Zie Baumann (2002) voor een uitstekende studie naar de veranderende betekenis van de begrippen 'verantwoordelijkheid' en 'belang' in het Duitse buitenlandpolitieke discours in de jaren negentig van de twintigste eeuw en de gevolgen hiervan op de aard van het Duitse multilateralisme.
[147] Zie voor een constructivistisch onderzoek naar de Duitse Europapolitiek bijvoorbeeld: Banchoff 1997; Harnisch en Schieder 2003. Voor een analyse van de Duitse veiligheidspolitiek vanuit constructivistisch perspectief, zie bijvoorbeeld: Berger 1997; Czempiel 1994a; Fischer 1994; Maull 1992, 1999; Meiers 2002b; Philippi 1998.
[148] Bekende voorbeelden hiervan zijn: Bach 1999; Berger 1996; Boekle *et al*. 2001b; Duffield 1998, 1999 en uiteraard het werk van Maull (o.a.1990).

zijn in de jaren vanaf 1990.[149] Om het mogelijk te maken om op basis van een grondige studie van het buitenlandspolitieke discours uitspraken te doen over de parameters waarbinnen de toekomstige Duitse buitenlandse politiek zal worden gevoerd, gebeurt dit in deze studie wel.

1.7. Onderzoeksmethode

In de jaren 1990-2003 vonden verschillende 'traumatische' gebeurtenissen plaats zoals gewapende conflicten en sleutelmomenten in het Europese integratieproces en de trans-Atlantische verhoudingen. Zij dwongen – en dwingen nog steeds - Duitse politici en academici om hun kijk op de Duitse buitenlandse politiek aan te passen. De hier gevolgde hypothese is dat vooral de Golfoorlog (1990-1991), de oorlogen in het voormalige Joegoslavië (1991-1995), het conflict in Kosovo (1998-1999), de aanslagen van 11 september 2001 en de oorlogen in Afghanistan en Irak hebben geleid tot veranderingen in het denken over de Duitse buitenlandpolitieke rol. Dit omdat vredes- en veiligheidsvraagstukken van groot belang zijn voor de Duitse identiteit.[150] Identiteitstheorieën maken aannemelijk dat de intellectuele elite deze gebeurtenissen in eerste instantie zal proberen te verklaren volgens de bestaande, geïnternaliseerde buitenlandpolitieke oriëntaties maar dat, gezien de aard van de crises, aanpassingen van de drie zelfbeelden zeer waarschijnlijk zijn.

Globaal kan de periode vanaf de hereniging in een drietal fases worden ingedeeld. De eerste fase beslaat de jaren 1990-1995 (hoofdstuk 3). In deze fase staat de discussie centraal of Duitsland vanwege zijn geschiedenis een andere koers op veiligheidspolitiek gebied mag volgen dan zijn westerse partners en of het land aan militaire interventies mag deelnemen. In deze jaren ontstaat een consensus dat het land hooguit aan vredesmissies mag deelnemen als deze in multilateraal verband en onder VN-mandaat plaatsvinden. In de tweede fase, na de interventie in Bosnië tot de interventie in Kosovo (1999), groeit een nieuwe consensus dat Duitsland, juist vanwege zijn geschiedenis, aan multilaterale humanitaire interventies moet deelnemen (hoofdstuk 4).[151]

Veel publicisten menen dat Duitsland in de laatste fase die hier wordt onderzocht, de jaren 1999-2003 (hoofdstuk 5), en dan in het bijzonder in de tweede regeerperiode van kanselier Schröder (2002-2005), 'zelfbewuster' of 'normaler' is geworden.[152] De *Berliner Republik* zou nu minder tot Europese integratie bereid zijn en meer een losse Europese statenbond onder Frans-Duitse leiding nastreven. Er is een trend waarneembaar dat de schuldgevoelens over het belaste verleden langzaam plaatsmaken voor een historisch bewustzijn waarin ook plaats is voor de erkenning van Duitsers als slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog.[153] Tegelijkertijd is de Duitse regering in deze periode een drijvende kracht achter een Europees Veiligheids- en Defensiebeleid dat Europa op defensiegebied minder afhankelijk kan maken van de VS. In het begin van de jaren negentig was dit nog ondenkbaar. Duitsland was destijds één van de staten die pleitten voor een voortzetting van de militaire en politieke betrokkenheid van de VS bij Europa. Tot slot lijkt begin 2002 de normalisering met betrekking tot de inzet van Duitse militairen compleet, wanneer Duitse speciale eenheden in Afghanistan meevechten tegen de Taliban en Al-Qaida. De door Duitsland tijdens de

---

[149] Alleen Hellmann (1996) heeft in zijn werk *Goodbye Bismarck* een aanzet gegeven tot een 'liberaal-constructivistisch' onderzoek waarbij verschillende visies op de *grand strategy* van de Duitse buitenlandse en veiligheidspolitiek worden onderzocht en hun groeiende of afnemende belang in het publieke debat.

[150] Zie bijvoorbeeld Smith (2005) voor een relevante studie naar de verhouding tussen oorlog en cultureel-bepaalde denkbeelden.

[151] Zie Terlouw (2005a) voor een studie naar de veranderde kijk in Duitsland op militaire interventies als gevolg van de oorlogen in Bosnië en Kosovo.

[152] Zie voor een positieve waardering van deze vermeende koerswijziging: Bahr 2003, Schöllgen 2003. Zie voor meer kritische beschouwingen: Busse 2003; Hacke 2002; Maull 2001a, Maull 2003 en Schwarz 2003. Zie ook Terlouw (2003, 2005) voor een analyse van de Duitse politiek ten opzichte van de VS.

[153] Zie de uitstekende bundel van Dassen, Nijhuis en Thijs (2006) voor een goed overzicht van de (recente) aandacht voor Duitsers als slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog.

Irakcrisis bedreven 'zelfbewuste vredespolitiek' roept daarentegen weer twijfels op over de positie van het land.

Dit onderzoek analyseert hoe de voorstellingen van een gepaste Duitse buitenlandpolitieke rol in het postnationale, realistische en multilaterale narratief aangepast worden aan internationale ontwikkelingen. Zo poogt deze studie te verklaren waarom sommige elementen die decennialang deel uitmaakten van de West-Duitse buitenlandse politiek een andere interpretatie hebben gekregen, zoals de bedenkingen tegen militair optreden en de *Kultur der Zurückhaltung*, en waarom andere, zoals de voorkeur voor multilateralisme, grotendeels behouden zijn gebleven.[154] Hiervoor is, zoals hierboven is betoogd, een constructivistische onderzoeksmethode onontbeerlijk. Door identiteitsvoorstellingen in kaart te brengen, krijgen we inzicht in de parameters die de buitenlandpolitieke elite gepast vindt voor de Duitse buitenlandse politiek.

Cruciaal in dit onderzoek is dat niet primair gekeken wordt hoe de verschillende denkstromingen elkaar beïnvloeden, maar dat er aandacht is voor het intra-narratieve debat. Hoewel intellectuelen binnen een narratief *gelijksoortige* argumenten gebruiken en normatieve uitgangspunten delen, verschilt hun uiteindelijke pleidooi voor de praktische buitenlandse politiek vaak aanzienlijk. Veel studies, zoals die van Volker Rittberger, veronderstellen dat op basis van ideologisch of theoretisch geïnspireerde denkstromingen slechts één manier van handelen mogelijk is.[155] Alsof de abstracte overtuiging dat Duitsland gebaat is bij een uitbreiding en verdieping van het multilaterale raamwerk waarbinnen het ingebed is, ook antwoord kan geven op bijvoorbeeld de vraag of Turkije lid moet worden van de EU.
Vanzelfsprekend begrenzen de ideologische parameters van een narratief de denkbare buitenlandpolitieke opties wel. Zo zijn er binnen het postnationale discours geen bijdragen die pleiten voor een unilaterale Duitse militaire machtspolitiek, omdat dit eenvoudigweg te veel afwijkt van de bestaande overtuigingen. Nochtans is binnen alle denkstromingen de bandbreedte van de voorstellingen van de Duitse internationale rol zeer groot en worden vaak tegenovergestelde rollen bepleit. In vrijwel elke denkstroming bepleiten commentatoren op een zeker punt de deelname van Duitse militairen aan vredesmissies (en wordt dit door anderen verworpen). Het grote verschil tussen de wijze waarop een dergelijke Duitse militaire participatie gelegitimeerd wordt in bijvoorbeeld het realistische en het postnationale discours, ligt besloten in de aard van de argumenten.
Het debat *tussen* verschillende discoursen is van minder grote invloed op de ontwikkeling van de zelfbeelden. Dit komt doordat andere argumenten, argumentatieve structuren en deels ook andere normatieve uitgangspunten gehanteerd worden. Een consensus, in de vorm van twee narratieven die in elkaar overgaan, ontstaat al evenmin als dat politieke partijen door hun decennialange debatten eenzelfde politieke ideologie krijgen. Veranderingen binnen een identiteitsperceptie ontstaan voornamelijk wanneer, door debat, een nieuwe voorstelling van de Duitse buitenlandpolitieke rol dominant wordt. Door in detail te onderzoeken of en hoe centrale kenmerken van een zelfbeeld van betekenis veranderen, gaat deze studie na hoe de postnationale, realistische en multilaterale zelfbeelden zich ontwikkelen in de jaren 1990-2003. Daarvoor moet eerst worden vastgesteld hoe de buitenlandpolitieke identiteit van West-Duitsland gekarakteriseerd kan worden, en welke kenmerken daarvan omstreden waren.

[154] Zie: Boekle *et al*. 2001b, 22.
[155] Rittberger 2001.